

Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави

1. Загальна ситуація з екстремізмом і радикалізмом в Україні

У новітній українській історії екстремізм і радикалізм відіграють відносно слабку роль. Це пов'язане з тривалою політичною кризою та ослабленням інститутів державної влади. В той же час в суспільстві сильні протестні настрої. Тому заяви деяких громадських лідерів, які у французькому або австрійському соціумі були б визначені як екстремізм, в Україні часто сприймаються як політична риторика. У засобах масової інформації мали місце заклики збройного захоплення органів державної влади, однак до якої-небудь значимої реакції з боку громадян або правоохоронних органів вони не приводили.

Хоч екстремістські та радикалістські організації слабкі, схильність суспільства до радикалізму досить висока. За соціологічними опитуваннями (2009 р.), довіра до основних інститутів державної влади (Президент, Верховна Рада, Кабінет міністрів) перебуває на рівні не більше 15–20%. Як відзначав фахівець із масової психології Вадим Васютинський: "Виникає своєрідна патова ситуація: є необхідність у нових силах, але немає ніякої готовності ці нові сили шукати, визнавати їх і т.п. Старим уже не довіряють, але все одне голосують за "своїх"¹. Причому постійні виборчі кампанії зменшують імовірність соціального вибуху.

1.1. Радикалізм і велика політика

Як не дивно, підйом радикалізму спостерігався саме в період тимчасового посилення держави під час другого президентського терміну Леоніда Кучми (1999–2004), якого часто звинувачували в авторитарних діях. І тут чітко виділялися два періоди: 2000–2002 рр. — рух "За Україну без Кучми!" і 2004 р. — Майдан і помаранчева революція. В обох випадках поряд з неорганізованими громадянами активну участь брали радикалістські рухи націоналістичного гатунку. В 2001 р. мали місце й вуличні зіткнення із владою, а в 2002 р. співробітники правоохоронних органів розгромили наметове містечко, яке блокувало Адміністрацію Президента в Києві.

В 2004 р. багато суспільних рухів і організації могли бути формально віднесені до числа радикальних. Мало того, лідери помаранчевої революції — насамперед Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко — у випадку її провалу так само могли бути віднесені до "екстремістів, які намагалися незаконним шляхом захопити владу", а в грудні 2004 р. "радикалом" міг би опинитися й тодішній прем'єр-міністр та формальний переможець на президентських виборах Віктор Янукович, що очолив сепаратистський з'їзд у Северодонецьку.

Однак як показав подальший розвиток ситуації, радикалізм політиків і очолюваних ними політичних сил виявився насправді звичайним популізмом.

Можна стверджувати, що Майдан і помаранчева революція стали своєрідним "щепленням" для українців від широких радикалістських рухів, а подальше розчарування суспільства в результаті провалу політичних і економічних реформ відкинуло радикалів і екстремістів на маргінес української політики. Із цього правила є кілька виключень: по-перше, це суспільний рух і політична партія "Свобода", що намагається обпертися на популярну у населення західноукраїнських областей націоналістичну ідеологію, по-друге, сепаратистські рухи, підтримувані з-за кордону (русинські організації в Закарпатті, проросійські організації в Криму), по-третє, релігійний радикалізм (фінансовані з-за кордону ісламські організації в Криму).

Залишаючись у маргінальній сфері української політики, радикали й екстремісти проте не зійшли з політичної сцени. З 2005 р. багато з подібних організацій зробили зі своєї діяльності своєрідний бізнес — на замовлення політичних партій першого ешелону або великих бізнес-груп вони влаштовували провокації, створювали протестні наметові містечка, блокували будівельні роботи і т.д.

Відзначимо, що в Україні дотепер немає публічного списку екстремістських і терористичних організацій, як це прийнято в розвинених демократіях і, навіть, Росії. В той же час, спецслужби напевно мають подібний перелік, але для формальної нейтралізації дій таких організацій в кожному окремому випадку використовують рішення українських судів (як у випадку з російським "Євразійським союзом молоді", що проводив екстремістських заходів в Україні). Звернемо також увагу, що наприкінці травня 2009 р. на засіданні Ради керівників органів безпеки країн СНД була досягнута попередня домовленість скласти список 29 екстремістських організацій. Однак Україна навряд чи найближчим часом імплементує цей список всередині країни (цікаво, що 19 організацій із цього списку діють у Росії, а за твердженням білоруських спецслужб — у цій республіці взагалі немає екстремістських організацій).

Крім спецслужб, проблему вивчають і ряд суспільних правозахисних організацій (як правило, із залученням грантів західних благодійних фондів або посольств). Особливо інформативні соціологічні дослідження Харківської правозахисної групи, проведені за підтримки Управління моніторингу дотримання прав людини МВС України².

Під впливом економічної кризи 2008–2009 рр. виникали нові радикалістські рухи (наприклад, "Дістали!"), які намагалися об'єднати і організувати громадян, що відносяться до українського прото-середнього класу, найбільш постраждалих від девальвації національної валюти і банківської кризи. Знову ж особливого розмаху ці рухи не

одержали, а численні експерти говорять про їх провокаційний і в цілому штучний характер.

1.2. Структура українського радикалізму й екстремізму

Українські соціологи стверджують, що "найбільш екстремістські й радикально налаштовані суб'єкти ксенофобії й расизму в Україні є найменш організованими. Моби (невеликі, нестійкі групи молодих людей, де самим старшим не набагато більше 20 років), які сформувалися на хвилі моди, в окремому районі, школі, училищі, представляють собою найнебезпечніше та кримінальне крило не толерантно налаштованих українців"³. Тут під "неорганізованістю" мається на увазі те, що екстремісти даного типу не становлять єдиної організації, однак вони спілкуються за допомогою інтернету і становлять певне співтовариство. Фактично, мова йде про молодіжні вуличні банди.

Більш високого порядку є угруповання, які хочуть так чи інакше легалізуватися (хоча б у вигляді громадських організацій) і розширити джерела фінансування. У зв'язку з цим формально у своїх пропагандистських матеріалах вони намагаються затушувати екстремістські гасла. Організаційно вони більш стабільні.

Нарешті, вищою формою радикальної організації є легально працюючі політичні партії. Втім, жодна з них не впливає на прийняття найважливіших політичних рішень і на центральні інститути державної влади. Окремі депутати-радикали потрапляли в парламент, однак істотного впливу не мали.

Підкреслимо, що в Україні через все ще слабку інтеграцію в міжнародні процеси нерозвинені такі радикальні й екстремістські рухи як антиглобалісти, екологічний ("зелений") радикалізм (що досить дивно, беручи до уваги складну екологічну ситуацію в країні). Навіть такі напрямки як скінхеди (расисти) — не грають самостійної ролі.

Таким чином, можна зробити висновок, що якої-небудь значимої підтримки радикалістських і екстремістських рухів всередині України немає, за винятком деяких націоналістичних організацій на заході країни. У той же час, є всі підстави стверджувати, що є імпульси з-за кордону (насамперед з Росії, особливо в таких регіонах як Автономна Республіка Крим і Закарпатська область), спрямовані на організацію подібних рухів і на просуванні екстремістських і радикалістських ідеологій в українському суспільстві.

2. Основні напрямки екстремізму й радикалізму в Україні (представники, регіони впливу, іноземна підтримка, ЗМІ)

2.1. Українські націоналістичні екстремістські й радикальні організації

Найбільш впливовим (за кількісним, фінансовим, політичним, організаційним потенціалом) екстремістським і радикальним рухом є

український націоналістичний напрямок. Багато в чому завдяки "націоналістам" відбулося відродження української державності на початку 1990-х рр., але значна їхня частина, будучи віддалена від реальної влади, маргіналізувалася і ще більше радикалізувалася, чим створювала собі проблеми в політичній сфері. Якщо на початку 1990-х рр. до активних прихильників націоналістичної ідеології відносили себе сотні тисяч українських громадян, то до кінця десятиліття їхня кількість зменшилася на порядок. В той же час, націоналісти, здатні на радикальні акції, підсилювали опозиційні до правлячого режиму рухи, особливо в протистоянні із правоохоронними органами. Так, переважна більшість націонал-радикалів підтримало "помаранчеву революцію".

На сьогоднішній день націоналістичний рух розпадається на два крила — помірно-радикальне й екстремістське. Перше (до них відносяться "Свобода", УНА-УНСО, "Тризуб", "Українська партія", "Національний альянс", "Молодіжний націоналістичний альянс", "Патріот — захисник Батьківщини", а також ряд організацій, що діють під брендом "Організація українських націоналістів") намагається об'єднатися у впливову, а головне — легальну політичну силу. Для цього їм доводиться відходити від епатажу й акцій, що межують із криміналом.

Друге крило ("Патріот України"), що також намагається підвищити свій статус, зберігає екстремістські елементи у своїй діяльності. Відповідно, між двома крилами йде боротьба за прихильників. Зокрема, по обидва боки звучать гасла до своїх членів визначитися зі своєю лояльністю.

Проміжне положення між двома крилами займають мілітаризовані громадські організації, що ставлять своєю метою відродження козацтва (більш помірні) і професійні провокатори, що використовують націоналістичну риторичку (типу "Братства").

У даній роботі козацькі організації не розглядаються як напрямок радикалізму. Їх налічуються біля сотні — і більшість із них скоріше є співтовариствами по відродженню культурних і історичних традицій, беруть участь у національних святах і реконструкціях історичних подій. На відміну від аналогічних російських організацій (чиї члени брали участь в "гарячих точках" і виступали з екстремістськими акціями в Росії й закордоном, у тому числі в Україні), українські козаки не демонструють особливого радикалізму, а тим більше не проводять явних екстремістських акцій. В основному їхній вплив на вітчизняних радикалів проявляється в сприянні воєнізованій підготовці членів деяких організацій.

Джерелом фінансування українських націоналістичних організацій є власні кошти їхніх учасників, спонсорство зі боку малого й середнього бізнесу (дуже рідко великого), іноді на радикалістську діяльність вдалося залучити коштів, отримані від західних благодійних фондів (під прикриттям культурних або освітніх заходів, чого інколи не розуміли самі благодійники).

УНА-УНСО (Українська Національна Асамблея — Українська Національна Самооборона) — найбільш відома з українських екстремістських націоналістичних організацій, що виникла ще в 1990 р. Мала воєнізований характер. Її члени в 1990-х рр. брали участь у бойових діях в Придністров'ї, Грузії, Чечні, колишній Югославії, причетні до організації масових заворушень в Білорусії (співпрацювали з місцевою опозицією). В Україні проводила численні екстремістські акції, у тому числі силовий розгін зборів проросійських організацій, погроми офісів лівих партій, мала силові зіткнення із правоохоронними органами. Зараз рух розколотий, однак функціонують десятки супутніх громадських організацій — формально культурного, спортивного, релігійного напрямку. Регулярно проводить літні табори (під видом спортивного або освітнього відпочинку), в яких відбувається воєнний вишкіл членів.

Спочатку ґрунтувалася на націоналістичній ідеології (тобто на формулі "одна нація — одна держава"), однак із середини 1990-х рр. приймає (багато в чому під впливом свого провідника Дмитра Корчинського) концепцію необхідності створення української імперії "від Адріатики до Берингової протоки" зі столицею в Києві. В цей період налагоджують співробітництво з російською екстремістською організацією "Российское национальное единство" Олександра Баркашова. Після відставки Д. Корчинського на початку 2000-х рр. УНА-УНСО знову повертається до класичного націоналізму.

За деякими відомостями, чисельність членів організації на початку 1990-х рр. становила кілька десятків тисяч членів, однак потім стрімко знизилася. В перші роки свого існування УНА-УНСО діяла нелегально, оскільки Міністерство юстиції відмовлялося її реєструвати через наявність в її складі воєнізованих формувань. Несподівана легалізація в 1997 р. "Української Національної Асамблеї" (див. нижче **партія УНА**) привела до розколу серед керівництва руху (частина керівників пішла в СДПУ(о)). Учасники УНА-УНСО брали активну участь в акції "За Україну без Кучми!", охороняли наметові містечка в Києві, а також мали силове зіткнення з міліцією в березні 2001 р. Більшість із арештованих (300 осіб) були прихильниками УНА-УНСО, 19 її членів були засуджені на термін 2–3 роки. В 2002 р. відбувся новий розкол — УНА-УНСО розпадається на кілька організацій. Цього разу керівник організації А. Шкіль переходить у партію "Батьківщина" (Ю. Тимошенко). Після цього організація занепадає. Хоча її члени беруть активну участь в "помаранчевій революції" (зокрема, у блокуванні Адміністрації Президента), як організована й політична сила вона сходить на ніщо.

З 2005 р. офіційним керівником УНА-УНСО став Юрій Шухевич. Головний командир (тобто керівник воєнізованими підрозділами) — Валерій Бобрович. (Офіційний сайт <http://www.una-unso.in.ua/>) Цей уламок

УНА-УНСО найбільш поміркований, мало того, вони намагаються переманити до себе помірних членів з інших радикальних угруповань — фашистів, антифашистів, футбольних хуліганів. Не говорячи вже про прихильників значно більше інтелігентної "Пори".

Створені також конкуруючі громадські організації, які використовують символіку й бренд УНА-УНСО — одна під керівництвом А. Шкіля (народний депутат, фракція Блоку Ю. Тимошенко), інша — Юрія Тими (один з колишніх керівників УНА). Спроби возз'єднати ці організації не принесли успіху. Причому УНА-УНСО Ю. Тими є найбільш радикальною, близькою по своїх підходах до "Патріота України".

"Братство" — праворадикальна націоналістична організація. Створена в 2002 р. Дмитром Корчинським після його виходу з УНА-УНСО. Ідеологія цієї організації вождистського типу еклектична — суміш анархізму, імперіалізму, православного радикалізму. Ключове гасло — "Геть демократію! Нехай живе свобода!".

"Братство" регулярно організовує масові акції, присвячені різним історичним датам або державним святкам (часто використовується такий метод як закидання петардами мітингів ідеологічних опонентів). Вони супроводжуються силовими зіткненнями із правоохоронними органами. Велике зіткнення відбулося 18 жовтня 2008 р., коли "Братство" (при участі інших праворадикальних організацій, зокрема, "Патріот України", незареєстрованої Української національно-трудової партії) вивело 400 осіб на урочисту ходу на честь Української повстанської армії, незважаючи на заборону місцевої влади (до речі, партія "Свобода" виконала приписання влади й не проводила свою акцію). Частина учасників акції, озброєні ціпками, армійськими касками й щитами (а по деяких повідомленнях і сльозоточивим газом), у центрі Києва напали на співробітників правоохоронних органів, що намагалися перешкодити незаконній акції. В результаті 140 осіб було затримано. Примітно, що провідні націоналістичні організації (точніше, їхні київські філії) — ОУН, КУН, УНА-УНСО, ВО "Тризуб", Центр національного відродження ім. Степана Бандери виступили із заявою, що дана силова акція радикалів є політичною провокацією проти організованого націоналістичного руху й української держави в цілому.

Відзначимо, багато політичних опонентів стверджують, що "Братство" Корчинського є організацією, що займається провокаціями на замовлення впливових політиків України. Головним замовником Корчинського називали Віктора Медведчука. Саме в період роботи останнього головою Адміністрації Президента Л. Кучми (2002–2004) Корчинський став провідним політичним оглядачем на одному із центральних телеканалів й у цій ролі займався антиющенківською пропагандою, а в 2004 р. "Братство" було зареєстровано як політична партія. Навряд чи випадковим є збіг, коли

з відставкою Медведчука знижується й активність "Братства". Проте, Корчинський продовжує час від часу виступати на телеканалах (в основному, столичних), відкрито закликаючи до силового захоплення органів державної влади. При цьому він говорить про "політичну імпотенцію" української нації. Примітно, що правоохоронні органи практично не протидіють даній пропаганді.

В рамках "Братства" проводяться не тільки воєнний вишкіл членів, але й акції, які вони називають "командно-штабні навчання" — по суті, це презентація-обговорення якого-небудь потенційного військового конфлікту. Наприклад, у грудні 2008 р. розглядалася тема "Протидія військової агресії Російської Федерації" (сценарій такий: проросійські організації в Криму проводять ряд провокацій проти місцевого російськомовного населення й потім самі звертаються за захистом до РФ, в умовах низької боєздатності збройних сил України (по оцінці "Братства") завдання українських організацій — проводити диверсії на газотранспортних магістралях, у житлових будинках Москви, на електроенергетичних і водних комунікаціях в Криму). Співорганізаторами "командно-штабних навчань" виступили українська радикальна організація "Нова сила" (керівник Юрій Збітнєв) і російське "Північне братерство" (організація расистського напрямку).

Чисельність "Братства" оцінюється до 1000 активних членів по всій Україні. Незмінний лідер — Дмитро Корчинський. Офіційний сайт <http://www.bratstvo.info/index.php> Для просування своїх ідей активно використовуються листівки. Корчинський також опублікував кілька своїх літературних творів — "Революція від кутюр", "Війна в натовпі", "Це і воно".

Всеукраїнська громадська організація "Патріот України" — право-радикальна напівлегальна організація, що сповідує націонал-соціалістську ідеологію. Історично розвилася зі структур "Соціал-націоналістичної партії" (як і ВО "Свобода"). Виступають за захист чистоти Білої (Європейської) Раси, демонтаж демократичної й ринкової системи. Подальший розвиток вбачають у мілітаризації економіки й впровадженні політичної системи вождистського типу. Планує найближчим часом легалізуватися й вийти в публічну політику.

Проводить акції, присвячені історичним датам (наприклад, марш на честь річниці УПА 18 жовтня в Києві й інших містах України), антимиграційні мітинги й т.д. У травні 2009 р. "Патріот України" стала одним зі співорганізатором соціал-націоналістичного з'їзду в Києві, метою якого було об'єднання нацистських сил в Україні — створення "Всеукраїнського соціал-націоналістичного руху". Для цього планується відтворити Соціал-націоналістичну партію, створити соціал-націоналістичні профспілки, а "Патріот України" при них залишиться як бойова організація. На цьому ґрунті "Патріот України" розірвала відносини з ВО "Свобода" — остання не захотіла об'єднуватися. В результаті вдалося сформувати "Соціал-

націоналістичну асамблею" (крім "Патріота України", входять також організації "Українська альтернатива", "Рід", "Січ").

"Патріот України" має чітку ієрархічну структуру (десятники, сотники). Регулярно проводить військово-спортивні збори (ножовий і рукопашний бій, біг, промисловий альпінізм) по типу радянської воєнізованої гри "Зарниця".

З метою одержання легального каналу роботи з молоддю в Харкові члени "Патріот України" зареєструвалися як члени освітньої організації "Просвіта". Крім того, всі члени організації ввійшли до складу "Українського товариства сприяння збройним силам і флоту" (це організація покликана допомагати державі готувати молодих людей до служби в армії — в СРСР називалася ДОСААФ), а також є членами громадської організації "Реєстрове українське козацтво" (має місце співробітництво й з іншими українськими козацькими організаціями). В структурі "Патріот України" є юридичний відділ, що займається оформленням заявок на проведення акцій (пікети, мітинги, смолоскипові ходи) і якщо виникає потреба оскаржує рішення влади.

Учасники організації використовують такий метод як патрулювання вулиць біля студентських гуртожитків, де проживають іноземці, формально з метою протидії злочинності з боку іноземних студентів, хоча звичайно метою є залякування. У той же час, мав місце прецедент, коли радикали затримали й передали міліції кілька в'єтнамців-нелегалів (при цьому не була дотримана процедура затримки). По деяких непрямих ознаках можна припустити, що члени "Патріот України" деякі акції проводять на замовлення комерційних організацій (наприклад, блокування будівельних майданчиків). Чисельність організації навряд чи перевищує кілька сотень активних членів (чисельність самого великого осередку організації — Харківської — 150 осіб). Офіційний сайт <http://patriotukr.org.ua/index.php>

"Соціал-Патріотична Асамблея Слов'ян" (СПАС) — радикальна націонал-соціалістська організація (партія). Керується вихідцями із Соціал-Націоналістичної партії України й УНА-УНСО. Ідеологічна складова зводиться до необхідності звільнення "слов'ян, які перебувають у рабстві в неслов'янського великого капіталу й влади". При цьому для успіху національно-визвольної війни необхідне об'єднання всіх слов'ян (як мінімум українцям повинні допомогти росіяни, білоруси, болгары й інші), а кінцевою метою є створення "союзу братніх слов'янських держав" і інтеграція в нього України.

Серед акцій організації були спроби протидії антирасистському маршу, пікетування ОБСЄ, вимога відставки неслов'янського керівництва в одному з регіонів Східної України. Були також спроби створити воєнізовану "Чорну сотню" з радикальної молоді, а також залучити до співробітництва скінхедів. Має молодіжний підрозділ "Слов'янська дружина".

В цілому діяльність СПАСа залишається спорадичною. У квітні 2009 року СПАС заявив, що візьме участь в найближчих президентських і парламентських виборах. Керівники розповідають про наявність партнерських відносин із право-радикальними організаціями Чехії, Австрії, Німеччини.

Лідер — Едуард Коваленко. Сайт: <http://spas-edko.org.ua/>

Національна дія "Рід" ("Революція і Держава") — націоналістична права організація (називають себе асоціацією).

Для її ідеології характерний антидемократизм. Відповідно до програми організації, всі неукраїнці повинні бути зведені до статусу тимчасово перебуваючих на території країни, пропонується ввести апартейд, заборонити міжрасові шлюби.

Має партнерські відносини з "Патріотом України" і "Українською націонал-трудовою партією". З осені 2008 р. оголосила про поступове злиття з "Соціал-націоналістичною асамблеєю", використовує символіку останньої. Офіційний сайт <http://rid.org.ua/ukr/index.php>

Всеукраїнська організація "Тризуб" ім. Степана Бандери — радикальна воєнізована націоналістична організація. Створена в 1994 р. Позиціонує себе як продовжувача традиції "Організації українських націоналістів (бандерівців)". Організаційна структура побудована за орденським принципом. Протиставляє себе політичним партіям. Має філії у всіх регіонах України.

Сповідает націоналістична й фашистські (українська держава вище всього) принципи. Ворогами вважає "імперіалізм, шовінізм, комунізм, фашизм, космополітизм, псевдонаціоналізм, тоталітаризм, анархізм, усяку погань, що хоче паразитувати на духу й поті українців".

Проводить екстремістські акції, в тому числі руйнування радянських пам'яток, підпали. Регулярно проводять збори по фізичному і воєнному вишколу членів. Чисельність — кілька сотень активних членів. Видає газету "Бандерівець". Офіційний сайт: <http://www.banderivets.org.ua/> Лідер "Тризуба" — Дмитро Ярош.

2.2. Расистські рухи (скінхеди, нацисти, антисеміти)

На початку 2000-х рр. українські правоохоронні органи не виділяли проблему скінхедів як таку — зводячи її до звичайного або футбольного хуліганства. У цьому ж контексті міліція намагалася кваліфікувати першу серйозну екстремістську акцію — напад у квітні 2002 р. на Київську єврейську синагогу (погром був зроблений юрбою молодих людей, що поверталася після футбольного матчу). Однак саме в цей період і наступні за ним кілька років — були арештовані і засуджені основні лідери скінхедів, після чого про єдину організацію вже не могло бути й мови.

Внаслідок цього організаційний розвиток даного екстремістського напрямку сповільнився, однак кількісний продовжився.

В 2005–2007 рр. в Києві почастишали напади по расовим мотивам на іноземців, відповідно МВС і СБУ відзначали ріст кількісний й організаційний даного екстремістського руху. Якщо в 2007 р. по всій Україні за оцінками МВС налічувалося близько 500 скінхедів, то в 2008 р. тільки в Києві зафіксовано близько 700 учасників расистських організацій (це офіційні цифри, за неофіційним даними їх як мінімум у два рази більше). 70% українських скінхедів — підлітки.

За даними СБУ, на сьогоднішній день в столиці діють близько 10 угруповань, ієрархічно не зв'язаних між собою. Зафіксовані скінхедські угруповання в Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Чернігові, Одесі, Криму. Часто "скіни" поєднуються з футбольними "ультрас". В цілому, за твердженням керівництва спецслужби, скінхеди на сьогоднішній день суспільної проблеми не становлять. При цьому, основним стримуючим фактором для розширення впливу расистських угруповань є обмеженість їхньої фінансової бази. Переважно, це членські внески (беручи до уваги молодий вік радикалів їхні розміри невеликі), самостійна покупка екстремістської літератури, рідше відрахування деякого відсотка від зарплати (якщо людини на роботу влаштували за допомогою колег по організації) і т.д. Іноді "скіни" виконують кримінальні замовлення комерційних структур — наприклад, диверсії на ринках або блокування будівництва.

На думку як правоохоронців, так і цивільних експертів, організації (точніше, моби) скінхедів виникають під впливом російських радикалів (зокрема, з Росії поставляється ідеологічна література й расистська музика, також в Україні проживають російські скінхеди, що переховуються від російських правоохоронців). В той же час, є й альтернативна точка зору — зокрема, лідер Компартії України П. Симоненко стверджував, що скінхеди організовуються українськими ж спецслужбами.

Правоохоронці ділять скінхедські організації на фашистські й антифашистські. До першого відносять "Українську націонал-трудову партію", "Український рух проти нелегальної міграції", а також її філію в Севастополі (за твердженням СБУ дана філія напряму керується з Москви), "Blood&Нопоиг-Україна", рок-група "Сокира Перуна".

До антифашистських організацій відносять "Скінхедів проти расових забобонів" (S.N.A.R.P.), "червоних" і анархоскінів (R.A.S.H.).

Відзначимо, що мають місце конфлікти (як ідеологічні, так і фізичні) між деякими націоналістичними організаціями й скінхедськими угрупованнями. Головний привід — оцінка політичної ролі українського етносу. "Націоналісти" виступають за "Україну для українців!", а "скінхеди" — за "Україну для білих!". Перші намагаються легалізуватися й вийти в публічну політику, другі воліють діяти "в тіні".

"Кров і честь — Україна" ("Blood & Honor-Україна") — одне з перших скінхедівських угруповань. В піковий період її діяльності чисельність по всій Україні становила 300–400 осіб. Саме вона була причетна до погрому синагоги в 2002 р. Її лідера — "Дем'яна" — Дмитра Волкова (вважається засновником скінхедського руху в Україні) засудили на 4 роки позбавлення волі, при цьому до нього була застосована вперше в історії України стаття 161 Кримінального кодексу "навмисні дії, спрямовані на розпалення національної і релігійної ворожнечі і ненависті, на приниження національної честі і достоїнства і приниження почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями". Саме після цього скінхедський рух розпався за територіальним принципом. Після звільнення "Дем'яна" без особливого успіху намагався повернутися до вождистської діяльності й змушений займатися пропагандою своїх ідей за допомогою рок-музики з расистським змістом.

"Сокира Перуна" ("Сокира Перуна") — рок-група, що є центром притягання симпатиків расистської ідеології. Веде активну пропагандистську діяльність у Києві, Івано-Франківську, Кіровограді, Полтаві, Харкові, Черкасах. На концерти групи збираються до 150 осіб. Співробітничав з воєнізованою організацією "Церква творця Рутенія" (США). Особливість ідеології — виступають за єдність росіян, українців і білорусів. Лідер — А. Климачьов, кличка "Сеня". Офіційний сайт групи знищений хакерами.

Після арешту Дем'яна виник ряд великих мобів. **"Петровські тигри"** — найбільш численне угруповання Києва, до якого ввійшло близько 100 членів. Лідер — Богдан Ковтанюк. З даним угрупованням намагався налагодити в 2004 р. співробітництво один лідерів "Української національної асамблеї" Едуард Коваленко.

"Дозор-88" (первісна назва "Слов'янська дружина") друга по чисельності (до 80 осіб) і впливовості скінхедське угруповання. Друковане видання "Блок-Пост".

В 2004 р. організувала вибух на Троєщинському ринку м. Києва. Відзначимо, що дана акція носила економічний характер і виконувалася під замовлення комерційних структур, хоча від неї постраждали громадяни неслов'янської національності. Звернемо увагу, що в ході розслідування міліція перекваліфікувала дану кримінальну справу зі статті "хуліганство" у статтю "терористичний акт" і передало її до СБУ. Лідери "Дозору-88" Дмитро Савченко й Олександр Пастух були заарештовані. Після арешту керівників обидва угруповання — "Петровські тигри" і "Дозор-88" — занепадають. Їхні залишки приєдналися до **"Українського руху проти нелегальної імміграції"** (УРПНІ). Відзначимо навряд чи випадковий збіг з назвою російської організації "Рух проти нелегальної імміграції" (лідер Олександр Белов).

Ідеологія організації — боротьба проти іммігрантів з Африки й Азії. Виключення робиться лише для висококваліфікованих фахівців і тих, хто приїжджає із власним капіталом. За твердженням лідерів УРПНІ, вони допомагають міліції виявляти нелегалів. Лідер — Ярослав Дунаєв. Офіційний сайт: <http://www.udpni.com/>

"Українська національно-трудова партія" (УНТП) — незареєстрована організація фашистського і націонал-соціалістського напрямку. Відома з 2005 р. Особливістю її ідеології є приділення меншої уваги мовним та культурним аспектам і більше акцентування на расовому питанні. Зокрема, як заявив один зі членів організації " на мові світ клином не зійшовся — є інші проблеми й інші ідентифікатори...Навчити мавпу "мовою" (українською — авт.) розмовляти — і що вона стане вже українцем?". Представники цієї організації виступають проти чорношкірих мігрантів, підтримують ідею арійської раси (до якої зараховують і росіян), спілкуються часто російською мовою. Носять символіку схожу на нацистську і використовують нацистське вітання. Виступають із антисемітськими й антимусульманськими гаслами.

Що стосується чисельності, то в УНТП прихильників розділяють на три групи:

- декілька десятків осіб — активісти, що не приховують своїх ідеологічних принципів;
- 1000–1200 осіб — активісти, що не афішують свої ідеологічні принципи (експерти вважають, що ця цифра явно завищена);
- симпатички.

УНТП проводила спільні акції з "Патріотом України", ВО "Свобода", а також в числі своїх союзників називає УНА-УНСО (втім, останні заперечують це твердження). Мають місце контакти із закордонними націонал-патріотичними організаціями в Польщі, Російській Федерації, Сербії. Лідер — невідомий (не афішується). В регіонах України найбільш відомі наступні скінхедські угруповання: у Донецьку — "Донецька республіка", в Криму — "Націонал-соціалістський рух Криму", у Дніпропетровську — "Шторм-88". Чисельність їхніх активних членів становить до десятка осіб.

2.3. Проросійські й лівацькі угруповання.

Росія традиційно виступає "донором" політичного екстремізму в Україні, причому його просуванням займалися як російська влада (спецслужби, офіцери Чорноморського флоту, політики), так і російська опозиція — системна (комуністи, ЛДПР В. Жириновського) і несистемна (соціал-нацисти, шовіністи). В перші роки після одержання Україною незалежності особливо активними були організації комуністичного й націонал-комуністичного спрямування. Тоді склалася ситуація, коли

спецслужби РФ всередині країни боролися з лівими, а в Україні активно їх підтримували.

Головним регіоном проросійського радикалізму був і залишається Крим. Після того, як в середині 1990-х рр. українськими спецслужбами був зламаний кримський офіційний сепаратизм (президент АР Крим Юрій Мешков), надалі вплив націонал-комуністів зменшується. Усе більше вплив здобувають радикальні організації шовіністичного гатунку, що знаходять підтримку у вищих ешелонах російської правлячої еліти. Їх головні ідеологічні козири — захист російської мови й культури від українізації, а також протистояння інтеграції України в НАТО.

Новим регіоном, де в 2006–2009 рр. активізувався радикалізм даного напрямку, стала Одеса. В той же час, в інших великих російськомовних регіонах — Донецьк, Дніпропетровськ, Харків, вплив проросійського радикалізму значно менше, тому тут використовуються більш м'які, можливо, підготовчі методи (проведення фестивалів слов'янської літератури, поширення російської друкованої продукції специфічної тематики і т.д.). Можна припустити, що проросійський радикалізм виникає саме в тих українських регіонах, де є вакуум влади. Із цього погляду, можна чекати розширення екстремістської діяльності в Миколаївській і Херсонській областях.

У ЗМІ просочилася інформація, що до однієї з зустрічей Президента України В. Ющенко з керівництвом Автономної республіки Крим був підготовлений спеціальний документ (під грифом "Для службового користування"), що описує складну ситуацію з екстремізмом на півострові.

Останнім часом з'явилася тенденція, коли для проведення екстремістських акцій в тому ж Криму залучаються члени радикальних і воєнізованих (козачих) російських організацій. Це обумовлено тим, що українські громадяни неохоче йдуть на силові конфлікти із правоохоронцями й поводяться менш агресивно. З іншого боку, українські спецслужби більш ефективно справляються із правопорушеннями, зробленими "своїми" громадянами, чим з "гастролерами" з сусідньої держави.

Нарешті, звернемо увагу, що в сценаріях можливих військових конфліктів України й Росії (причому, як розроблених експертами українських націоналістичних організацій, так і російських аналітичних центрів, близьких до Кремля), які були опубліковані в ЗМІ, особлива роль приділяється проросійським громадським організаціям у Східній Україні і Криму (без вказівки їхніх назв). Головна відмінність думок експертів — росіяни впевнені, що початком конфлікту стане вимушений захист російськомовного населення місцевими громадськими організаціями від сваволі української влади, націоналісти ж впевнені, що проросійські активісти спеціально будуть займатися провокаціями проти свого ж населення.

З іншої сторони появи в російськомовних регіонах впливових легальних політичних партій — насамперед, "Партії регіонів" і "Російський блок" — трохи знижує рівень екстремізму, оскільки дає активній частині населення легальний шлях відстоювання своїх інтересів.

Джерела фінансування проросійських організацій — надходження від російського бізнесу, спецслужб, політиків, а також спонсорські внески великого й середнього кримського бізнесу.

Реальна чисельність радикальних організацій в Криму не піддається підрахунку. Це пояснюється високим рівнем протестних настроїв. Типова структура — від кількох до десятка-двох функціонерів, при необхідності і при належній фінансовій підтримці можуть зібрати сотні протестантів.

Народний фронт "Севастополь-Крим-Росія" — одна з найбільш радикально налаштованих проросійських організацій. Жорстко виступає за приєднання Кримського півострова до Росії. Проходить суд над членами даної організації Валерія Піддячим і Семеном Ключевим за обвинуваченнями у загрози національної цілісності України.

Використовує російську символіку й гімн. Офіційний сайт <http://www.sevkrimrus.nm.ru/>

Організація по захисту прав російських співвітчизників "Вера".

Дана організація проявляє особливу активність при ескалації економічних конфліктів між Україною і Росією. Зокрема, в 2008 р. її лідери закликали Росію не продовжувати дію "Угоди про дружбу й співробітництва між Україною і Російською Федерацією", під час газового конфлікту в січні 2009 р. її лідери виступили з "підтримкою дій Росії по наведенню порядку в питанні поставок газу в Україну" (причому в підтримку такої заяви не висловилися "Російська громада Криму"), під час квітневих переговорів прем'єрів Ю. Тимошенко та В. Путіна вони призивали до введення економічних санкцій щодо України. В той же час, виступає проти ідеології одномоментного вирішення кримського питання. Зокрема, виступила із критикою заклику ПСПУ провести референдум про відокремлення Криму від України. Діє під виглядом правозахисної організації.

"Русская община Севастополя" (РОС, "Російська громада Севастополя") — проросійська радикальна організація, що виступає за приєднання Севастополя (а потім і Криму) до Росії. Фінансується фондом "Розвитку економічних і гуманітарних зв'язків "Москва-Крим" і "Москва-Севастополь", створені за ініціативою мера Москви Юрія Лужкова.

Організація регулярно проводить антинатовські акції й пікети, у тому числі приймала участь у блокуванні військових навчань під егідою НАТО. Використовує російську (у тому числі царської Росії) символіку. Видає газету "Русская община Севастополя". Лідер — Раїса Телятникова.

Партія "Родина" — радикальна проросійська організація. Створена на основі Прогресивно-демократичної партії України, пізніше Партія "Нова генерація України". Офіційний сайт: <http://rodina.od.ua/>

Основна активність організації зараз сконцентрована в Одеській області. Ідеологія партії є популістською еkleктикою: цікаво, що засновник партії великий одеський бізнесмен Ігор Марков критикує сучасний капіталістичний уклад в Україні та пропонує провести одержавлення економіки; у зовнішній політиці пропонується інтеграція з Росією, Білорусією й Казахстаном, у внутрішній політиці — федералізація України. Активно підтримувала сепаратистські виступи русинів в Закарпатті.

Виступає з антифашистським і антинацистським гаслами. Партія отримала всеукраїнський розголос в зв'язку з можливої причетності її прихильників до вбивства члена одеської організації "Січ" (українська нацистська) Максима Чайки навесні 2009 р. (Маркову інкримінується фінансування організації "Антифашистська дія", чії члени ймовірно вчинили злочин). СБУ провела обшуки в офісі партії "Родина" і звернулася до Мін'юсту із проханням призупинити її реєстрацію, перевіряючи наскільки її діяльність відповідає заявленій в уставі, а Ігоря Маркова об'явили в міждержавний розшук.

Реальну чисельність членів "Родина" визначити складно, оскільки до них часто відносять співробітників, що працюють на підприємствах, що належать Маркову (у т.ч. телекомпанію). Приблизна кількість свідомих і активних членів — кілька сотень осіб. Крім того, Марков є керівником і співорганізатором громадських організацій "Патріоти Вітчизни" і "Російський клуб".

В Україні діють так звані антифашисти, які являють собою ті ж моби (тобто молодіжні угруповання), тільки заперечують расистську ідеологію (і на цьому ґрунті конфліктують зі скінхедами й націоналістами), а також виступають проти капіталістичних принципів (близькі до анархізму). Як правило, в цих угрупованнях не було формально затверджених керівників і вождів. Найбільш відомий – рух "**Антифашистська дія**" (офіційний сайт: <http://antifa-action.org.ua/>).

Основна діяльність — антирасистська пропаганда (листівки, графіті, музика), однак останнім часом почастишали силові зіткнення з нацистами. Найбільш відоме — вбивство Максима Чайки (докладніше див. партія "**Родина**"). Версія антифашистів — це був необхідний самозахист при нападі нацистів. Головний обвинувачуваний в убивстві сховався в Росії (це вважається побічним доказом зв'язку з партією "Родина" і її російськими коріннями).

"Євразійський союз молоді" (ЄСМ) — російська громадська організація, що в Україні й за кордоном провела кілька антиукраїнських акцій: знищили державні символи на горі Говерла, провели погром

виставки про голодомор 1932–1933 рр. в Українському центрі в Москві й т.п. У листопаді 2007 р. в Сімферополі, на залізничному вокзалі в камері схову була виявлена протитанкова граната та інструкції з організації провокацій (все це також пов'язали з ЄСМ). СБУ внесла членів цієї організації в список персон нон-грата в Україні.

Виступає за розкол України, вважаючи її нежиттєздатною державою (ідеолог — російський геополітик Олександр Дугін). Має тісні зв'язки із Прогресивною соціалістичною партією України. Лідером "Євразійського союзу молоді України" є член ПСПУ Оксана Шкода. Заявляють, що мають філії в 13 регіонах України.

2.4. Русинський рух на Закарпатті

Закарпатська область вважається однією з потенційних "гарячих точок" в Україні через радикалістські русинські організації. Суть проблеми в тому, що на сьогоднішній день мають місце спроби політизувати питання статусу субетнічної групи "русинів". За останнім переписом 2001 р. їх налічувалося близько 10 тис. осіб. Офіційно як при СРСР, так і в сучасній Україні вважається, що русини це частина українського етносу, яка набула специфічних етнографічних рис в умовах довгострокового перебування в поліетнічному середовищі (словаки, поляки, угорці) і в умовах бездержавності. Русини відсутні в переліку існуючих націй ООН.

Перед Другою світовою війною русини проголосили створення державного утворення — Підкарпатської України (Русі), — яке вважається одним із попередників сучасної української державності. В 1991 р. був проведений місцевий референдум про одержання Закарпатською областю статусу автономної республіки ("за" - більше 70% місцевих жителів), однак Верховна Рада відмовилася розглядати результати референдум, як такого, що суперечить Конституції України. У березні 2007 р. Закарпатська обласна рада вирішила визнати русинів як окрему національність. На думку більшості експертів, русинський радикальний рух підтримується і фінансується Росією (в угорській пресі затверджувалося, що до нього причетна російська зовнішня розвідка). Зафіксовано, що русинські недільні школи фінансово підтримуються громадською організацією "Российский мир", створеної в 2007 р. Указом Президента В. Путіна. Примітно також те, що безпосередню допомогу русинським радикалам надають проросійські екстремістські організації, зокрема "Родина" (Одеса). В той же час, деякі українські політики активізацію русинського руху зв'язували з ім'ям экс-голови Секретаріату Президента Віктором Балогою (походить із Закарпаття).

Активні легальні русинські організації — Асоціація "Сойм подкарпатських русинів", "Закарпатське народне об'єднання — Субкарпатія" (лідер М. Бурак), Народна рада русинів Закарпаття (НРРЗ, лідер Е. Жупан), Русинське товариство ім. Кирила й Методія, Товариство Олександра Духновича (лідер

Л. Филип), Русинська молодіжна організація "Прорив". Створення воєнізованих підрозділів поки не зафіксовано. У Росії створені організації "Клуб друзів Карпатської Русі", Русинське земляцтво "Карпатська Русь" (обидві Москва). Чисельність активних членів русинських організацій в Україні оцінюється до кількох сотень людей. Русинські сайти: <http://www.jarusin.org/>, <http://rusinpresent.narod.ru/>, <http://www.karpatorusyns.org/>

У жовтні 2008 р. Другий європейський конгрес русинів (в ньому, окрім власне русинських, брали участь проросійські екстремістські організації), який проходив в Мукачеві, звернувся до Закарпатської обласної ради з вимогою до 1 грудня визнати відновлення русинської державності у вигляді національної автономії, в зворотному випадку оголосить її самостійно. Крім того, був створено "державний виконавчий уряд" на чолі із Дмитром Сидором.

СБУ порушила кримінальну справу по факту "зазіхання на територіальну цілісність України". З русинами-активістами співробітники спецслужб провели відповідні роз'яснювальні бесіди. Причому після цього Дмитро Сидір виїхав до Москви.

Українські націоналістичні організації негативно сприйняли русинську ініціативу. ВО "Свобода" вимагала термінового скликання Ради національної безпеки і оборони України. Націоналісти також направили своїх прихильників до Закарпаття напередодні 1 грудня, коли минав строк ультиматуму. У цей день очікувалися екстремістські акції, але все обмежилось мітингами нечисленних прихильників і супротивників автономії в Ужгороді, які пройшли без ексцесів.

Навесні 2009 р. в русинському русі намітився розкол. У квітні 2009 року в Чехії (м. Пардубіце) був проведений Третій європейський конгрес русинів (під егідою "Сойма"), де була прийнята екстремістська програма дій по виведенню Закарпаття зі складу України. Однак помірна частина русинських організацій (НРРЗ) не підтримала дану ініціативу, вважаючи, що необхідно ставити за мету — одержання автономії всередині України, в іншому випадку це приведе до розколу русинів і ускладненню їхнього життя в Україні, аж до міжетнічних конфліктів.

Асоціація "Сойм подкарпатських русинів" — найбільш радикальна організація русинів. Домагається створення русинської національно-територіальної автономії під міжнародним контролем під назвою "Подкарпатская Русь", звинувачує центральну владу в Києві в геноциді русинського народу, стверджуючи, що дані перепису 2001 р. сфальсифіковані — справжня кількість русинів нібито 800 тис. У своїй пропаганді використовує тезу, що доходів від об'єктів газотранспортної системи, розташованих на території Закарпаття вистачить для економічного процвітання автономії. Публічно лідери руху поки виступають за мирне рішення проблеми.

Видає газети "Подкарпатская Русь", "Християнська родина". Чисельність організації — декілька десятків осіб.

Лідер — протоієрей Дмитро Сидір, настоятель Ужгородського храму Христа Спасителя.

2.5. Кримськотатарський рух: екстремістські напрямки

Серед українських регіонів Крим вважається територією з найбільшим ступенем поширення екстремізму, що пов'язано із активізацією діяльності радикальних організацій серед кримськотатарського населення. Дана проблема постійно опиняється в полі зору перших осіб держави і спецслужб. Зокрема, саме одна із кримськотатарських організацій була офіційно СБУ визнана терористичною.

Одне із ключових питань кримськотатарського радикалізму це перспективи та форми кримськотатарської державності. Консервативне крило виступає за створення національної автономії, радикальне — за національну ісламську державу (тобто за відокремлення від України). Так, газета "Виляят Крим" формулює цю позицію наступним чином: "Вирішення проблеми кримських татар, в сенсі піднесення нації і її розвитку, може з'явитися тільки із приходом держави Халіфат"⁴.

В той же час, особлива увага до кримськотатарських організацій з боку правоохоронних органів пов'язана з існуючими упередженнями та негативними стереотипами на побутовому рівні. У значній кількості кримського населення "іслам" викликає негативні конотації з "тероризмом", "вахабізмом", "талібами", "повсталою Чечнею". Тому будь-який економічний конфлікт — наприклад, переділ земельних ділянок, відразу політизується і радикалізується. Нарешті, необхідно мати на увазі, що кримськотатарський фактор часто розглядався офіційним Києвом як противага проросійському екстремізму в Криму, тому інколи на радикальні акції "закривалися очі".

"Хизб ут Тахрир аль Ісламія". В Криму дана організація (філія міжнародної "Ісламської партії звільнення") діє напівлегально у вигляді офіційно зареєстрованих релігійних громад, не підконтрольних Духовному управлінню мусульман Криму (мали місце зіткнення між прихильниками традиційного ісламу і нових організацій, в деяких громадах були вигнані імами-відступники). Таких громад в 2008 р. налічувалося біля десяти й вони поєднували 5–10 тис. людей (звичайно, їх всіх не можна віднести до активних учасників організації, скоріше цих мусульман можна вважати прихильниками "нетрадиційного ісламу", яких не зацікавив офіціоз). Для боротьби навколо контролю за мечетями прихильники Хизб ут Тахрир створили "летучий загін", у який входять 40–50 осіб. Це дозволило цьому руху захопити в 2005 р. контроль над

мечетями в Судаку й Алушті⁵. Офіційний лідер в Україні невідомий, найчастіше від імені організації виступає Абдуселям Селяметов.

Ситуація навколо Хизб ут Тахрир загострилася з весни 2008 р. (до речі, незабаром після згаданої зустрічі Віктора Ющенка з керівництвом АРК): кримський парламент звернувся до Верховної Ради України із проханням заборонити діяльність політичної партії Хизб ут Тахрир, були розроблені і спрямовані відповідні законопроекти. Парадоксальність цієї ініціативи в тому, що в Україні такої партії не існує і її ніхто реєструвати навіть не збирався. Тому дані законопроекти не були прийняті. Причому, представники легальних організацій кримськотатарського народу — як світських, так і релігійних — не підтримали ініціативи кримського парламенту (хоча вони також не задоволені Хизб ут Тахрир, вважаючи, що її діяльність спрямована на розкол єдності мусульманської громади в Криму). На думку Р.Чубарова (народний депутат України, заступник глави Меджлису — головного органа самоврядування кримських татар), сама ідея заборони не так спрямована на окремо взятую організацію, скільки викликана мотивами авторів законопроектів (представники Партії регіонів, Компартії, проросійській організації військових пенсіонерів) штучно зв'язати екстремізм і тероризм із діяльністю мусульманських організацій. При цьому світський лідер кримських татар дав зрозуміти, що Хизб ут Тахрир в Криму є проектом спецслужб Росії, спрямованим у тому числі проти інтеграції України в Європу і НАТО⁶.

В травні 2009 р. СБУ виступила із заявою, що їй удалося "викрити спробу іноземців створити вперше на території України осередок, забороненої в 29 країнах світу, міжнародної терористичної організації Хизб ут Тахрир". За інформацією спецслужби, угруповання з 9 осіб, що пройшли спеціальну диверсійну підготовку в таборах на території держав Близького Сходу, спробувало створити на конспіративній основі терористичну структуру із чіткою ієрархічною побудовою й чітким розподілом функцій серед членів. Цілями даної структури, за твердженням СБУ, було створення первинних осередків, пропаганда й поширення ідеології Хизб ут Тахрир, вербування і підготовка потенційних терористів.

В той же час, незважаючи на заяву СБУ про те, що іноземним членам цієї групи заборонений в'їзд в Україну, а українським громадянам, залученим до діяльності Хизб ут Тахрир, винесене офіційне попередження, інформаційна діяльність в кримських ЗМІ під егідою цієї організації триває. Зокрема, поширюються заяви про неправомірність дій СБУ, працює сайт в українському сегменті інтернет (www.hizb.org.ua).

"Міллі Фірка" ("Національна партія") — кримськотатарська радикальна нелегальна партія. Заснована в 2006 р., назва взята за ім'ям партії, що існувала в Криму в 1917–1920 рр. Міністерство юстиції відмовило їй у реєстрації як партії, тому "Міллі Фірка" довелося легалізуватися як

громадська організація. Її внутрішня структура побудована за партійним принципом, головний управлінський орган — Виконком.

Діяльність цієї кримськотатарської організації носить проросійський характер. Так, в 2008 р. її лідери звернулися до керівництва Російської Федерації із проханням захистити кримських татар від України, як Росія захистила абхазів і осетин від Грузії.

Виступала із звинуваченнями, що начебто Україна займалася "цькуванням" кримських татар. Критичувала Меджліс за угодовську позицію і вважала, що на його керівництво великий вплив здійснює Туреччина. Можна припустити, що створення даної організації спрямовано на розкол і радикалізацію кримськотатарського руху, який поки що залишається переважно в помірному руслі.

"Міллі Фірка" має 16 відділень в Криму, Києві та філію в Москві. Офіційний сайт <http://www.milli-firka.org/> Чисельність активних членів навряд чи перевищує кілька сотень людей.

2.6. Політико-економічний і неформатний екстремізм і радикалізм

Економічна криза, що вибухнула восени 2008 р., привела до появи нових протестних груп — постраждалих вкладників комерційних банків, що призупинили видачу депозитних внесків; громадян, які взяли кредити в іноземній валюті і нездатних за них розраховуватися через різку девальвацію національної валюти; а також людей, які заплатили авансом за житло, однак не одержали його у зв'язку із заморожуванням будівництва компаніями, що втратили доступ до кредитних ресурсів. Відповідно, почали з'являтися організації по захисту інтересів даних груп громадян. Ці організації виступали із радикальними гаслами (наприклад, захоплювати банки, які не виплачують депозити), однак до реальних дій не доходило.

В цілому фахівці мають сумніви, що соціально-економічна криза приведе до яких-небудь масштабних радикальних виступів. Так, В. Васютинський вважає: "Один шанс із десяти, що можуть відбутися широкомасштабні виступи. Я не відчуваю, що масова свідомість визріває в даному напрямку. Це є тільки на рівні розмов політиків, публікацій у ЗМІ. Не можна сказати, що це йде від громадян. Безумовно, будуть якісь виступи. Звичайно, існує деяке невдоволення. Але політичні сили, які мріють про такі виступи, самі ж їх і послаблюють. Справа в тому, що в них, безумовно, є свої інтереси. Але вони діють не зовсім адекватно, намагаючись, наприклад, прискорити ці виступи, організувати їх раніше. Але коли вони штучно створять виступ, тобто, коли народ ще не дозрів до виступу, то він його масово не підтримає. Кілька тисяч зібрати — це не проблема. Я думаю, що вони будуть працювати на випередження, будуть скликати ці локальні виступи, ослабляючи тим самим процес визрівання можливого народного збурювання"⁷.

З'явилися маловідомі організації, які намагаються використовувати економічні труднощі, поєднуючи економічні вимоги (досить штучно) з радикалістською ідеологією. Так, наприклад, під час Всеукраїнського з'їзду підприємців (представників малого й середнього бізнесу), який проходив в січні 2009 року в Києві, ряд радикальних організацій провели масову акцію "Час прийшов! Вистачить терпіти й мовчати!". Серед них була й організація **"Всенародний фронт порятунку України"**, який ставить за мету створення слов'янського союзу, зведення до консультативних функцій повноважень парламенту, введення інституту "гетьмана" (відповідального президента), який би об'єднав в своїх руках законодавчу й виконавчу владу⁸.

Громадська ініціатива "Геть всіх!" — протестний радикальний рух. Створена в січні 2009 р. під впливом лідера "Братства" Дмитра Корчинського. Перед нею ставилося завдання об'єднати будь-які протестні рухи, що виникають на хвилі політичної і економічної кризи — вкладників і боржників комерційних банків, підприємців, незадоволених підвищенням податків і сваволею місцевих чиновників, жителів будинків, всупереч бажанню яких в історичній частині Києва ведеться будівництво.

Планувалося по всій країні організувати масові акції протесту. Однак в основному проводилися пікети, під час яких лунали заклики до захоплень або погромів комерційних банків і органів державної влади. А в лютому 2009 р. в центрі Києва на Майдані було встановлене наметове містечко, в якому постійно перебувало кілька десятків молодих людей. Однак наприкінці березня містечко вночі було розгромлено членами громадської організації "Щит" при потуранні співробітників правоохоронних органів. За тиждень після цього рух "Геть всіх!" фактично було згорнуто. А в травні суд ухвалив рішення щодо заборони на встановлення наметових містечок в центрі Києва.

Громадська організація "Щит" — радикальне об'єднання ветеранів спецпідрозділів, офіцерів запасу збройних сил і МВС (документи із запитом на реєстрацію перебувають у Міністерстві юстиції). Свою місію члени "Щита" вбачають у протидії "неконтрольованим політичним акціям на вулицях, корупції і анархії, у захисті країни від хаосу і забезпеченні порядку у власному будинку". Утворено в березні 2009 р. і першою акцією даної організації став розгром наметового містечка руху "Геть всіх!".

Формально, приводом для конфлікту стала протидія з боку "Братства" "Щиту" провести на Майдані акцію протесту під гаслом "Ні — продажним політикам! Ні — продажним політичним акціям!".

Чисельність організації невідома, але можна припустити, що її членами є близько 100 осіб. Так, безпосередньо в погромі наметового містечка приймали участь близько 60 осіб. Лідер — Олександр Ємчук.

"Дістали!" — ініціативна група, що намагається організувати радикальний рух із грудня 2008 р. Ідеологія руху викладена в "Маніфесті середнього класу", що мав великий резонанс (не завжди позитивний) серед підприємців, інтелігенції, висококваліфікованих фахівців.

Завданням руху заявлене формування контр-еліти й здійснення тиску на владу. На першому етапі для консолідації організації був запропонований незвичайний спосіб — заклик 22 грудня о 12-00 погудіти в клаксон автомобіля в знак підтримки протесту проти всієї політичної еліти України. Після чого повинен був початися організаційний етап оформлення руху. В даній ініціативі багато експертів побачили спробу "осідлати" протестні настрої й спрямувати їх проти провідних політичних сил — Партії регіонів і Блоку Юлії Тимошенко. Лідер — Юрій Романенко.

3. Політичні партії, пов'язані з екстремістськими і радикальними угрупованнями й рухами

В Україні офіційно зареєстровано близько 170 партій. Серед них радикальними або тісно пов'язаних з екстремістськими рухами є близько 20 партійних організацій. Іноді назви говорять самі за себе — наприклад, "Союз анархістів України", "Організація українських націоналістів", іноді вони носять нейтральні назви типу "Українська самостійна держава" ("Українська самоврядна держава") або "Російсько-український союз". Більшість із них не тільки не мають якого-небудь значимого впливу, але й не ведуть якої-небудь виразної діяльності.

Відзначимо, що жодного разу за роки після одержання незалежності у керма державної влади в Україні не перебували радикальні політики (якщо, звичайно, до таких не відносити комуністів). Єдиною радикальною політичною партією, якій вдалося організовано потрапити в парламент стала Прогресивна соціалістична партія України. Всі інші обмежувалися двома-трьома депутатами (за мажоритарної виборчої системи). Після введення голосування за партійними списками шансів у радикалів стало ще менше. В очах більшості виборців радикалізм є скоріше недоліком українського політика. Внаслідок цього будь-яка політична сила, що хоче потрапити у владу, змушена була імітувати помірність та стриманість. Щоправда, збільшення протестних настроїв розширило можливість для радикалів націоналістичного напрямку. Відповідно до соціопитувань одна з таких організацій — ВО "Свобода" — має теоретичні шанси потрапити в майбутній парламент на чергових виборах 2012 р.

Всеукраїнське об'єднання "Свобода" — праворадикальна націоналістична партія.

Первісна назва — "Соціал-Націоналістична партія України": створена в 1991 р., входила до числа найбільш радикальних українських організацій першої половини 1990-х рр. Неодноразово учасники цієї партії приймали

участь у вуличних безладях і зіткненнях із правоохоронними органами, у конфліктах на релігійному (проти впливу московського патріархату) і ідеологічному (проти лівої ідеології) ґрунті. З 2000 р. ввійшла в об'єднання націоналістичних партій Європи — "Євронат", у цьому ж році в з'їзді партії взяв участь лідер Національного фронту Франції Жан-Марі Ле Пен.

В 2004 році помірна частина членів "Соціал-націоналістичної партії України" наполягла на перейменуванні організації у Всеукраїнське об'єднання "Свобода", після чого ввійшла в Блок В. Ющенко. Однак у липні 2004 р. лідер партії О. Тягнибок був виключений із фракції "Нашої України" за скандальні висловлення, що розпалюють національну ворожнечу (про "москальско-жидівську мафію, що керує Україною"), а В. Ющенко привселюдно дистанціювався від Тягнибока. Проте, члени "Свободи" брали активну участь в антиурядових акціях "помаранчевої революції", в тому числі блокуванні Адміністрації Президента, Кабінету міністрів й спробі проникнення у Верховну Раду.

Виступає з ініціативами проведення люстрації і звільнення з державних посад усіх, хто коли-небудь був членом комуністичної партії або працював у спецслужбах СРСР. Партія намагається позиціонувати себе єдиною захисницею інтересів українського народу, а всіх інших називає або "націонал-колаборантами (зрадниками) або "націонал-романтиками". Ряд націоналістичних організацій виступають із критикою "Свободи" і вважають, що її діяльність спрямована на розкол єдиного національного руху.

В 2008–2009 рр. "Свобода" виступала основним конкурентом Блоку Тимошенко і почасти "Нашої України" за електорат Західної України. А в березні 2009 року одержала при негласній підтримці Секретаріату Президента України впевнену перемогу на виборах у Тернопільську обласну раду (35% голосів виборців). Відповідно до всеукраїнського соціологічного опитування Центра ім. Разумкова, проведеного у березні 2009 р., 2,4% опитаних респондентів збиралися голосувати у випадку дострокових виборів у парламент за ВО "Свобода" (прохідний бар'єр у парламент 3%). Керівництво партії стверджує, що до її лав входять більше 15 тис. осіб, а партійні організації працюють по всій території України. Офіційний сайт <http://www.svoboda.org.ua/> Видає газету "Свобода".

"Українська національна асамблея" — праворадикальна партія. Є легальним крилом незареєстрованої воєнізованої УНА-УНСО. Перебуває на крайніх українських націоналістичних позиціях ("Україна для українців!"), сповідує ідеологію Великої України (тобто виступає за включення до складу України територій інших держав — Кубані (РФ), Придністров'я (Молдова), Холмщини (Польща)), закликає ввести посаду Гетьмана (замість демократичних інститутів влади), вважає помилковим без'ядерний статус України. Офіційний сайт УНА <http://www.una->

unso.in.ua/. Під егідою УНА видавалися журнал "Націоналіст", інформаційний збірник "Наша боротьба", газети "Голос нації", "Наша справа", "Молодий націоналіст", "Наш край".

Заснована в 1990 р. Після декількох невдалих спроб легалізуватися, досить зненацька зареєстрована Міністерством юстиції в 1997 р. В 1998 р. частина її керівництва (зокрема, глава виконкому УНА Віктор Мірошник) перейшла в тоді провладну СДПУ(о) (Соціал-демократичну партію України (об'єднану)). В співробітництві з одним з лідерів СДПУ(о) і в майбутньому головою Адміністрації Президента Л. Кучми Віктором Медведчуком був обвинувачений заступник голови партії Дмитро Корчинський, що покинув УНА і створив організацію "Братство" (дивись вище).

В 2002 р. після невдалої спроби створити націоналістичний блок (зокрема, були плани об'єднатися з Українською республіканською партією), лідер УНА Андрій Шкіль йде у відставку і переходить в партію Юлії Тимошенко "Батьківщина", стає народним депутатом і одним з основних спікерів і ідеологів Блоку Юлії Тимошенко.

Станом на 2009 р. офіційно партію УНА очолював Юрій Шухевич (з 2005 р.). В 2006 р., після поразки на парламентських виборах, було оголошено про об'єднання з іншою право-радикальною партією "Нова сила" (лідер Юрій Збітнев), однак ця заява так і залишилася на папері. Також не вдалася спроба об'єднатися в 2009 р. з партією "Свобода", за версією заступника голови УНА Миколи Карпюка — О. Тягнибок запросив від можливих союзників велику суму грошей, якої в УНА не було. На піку популярності нараховувала до 10 тис. членів (кінець 1990-х — початок 2000-х рр.). Нинішня чисельність активних учасників УНА навряд чи досягає декількох тисяч (на питання про чисельність той же Н. Карпюк відповів "нас досить, щоб зробити серйозні зауваження для різних антидержавних факторів, але трохи недостатньо, щоб остаточно навести порядок в Україні").

У лютому 2009 р. у Львові проводився Форум націоналістичних сил, в якому взяли участь представники УНА, КУН, "Свободи", Народного руху України, Української народної партії, Християнсько-демократичного союзу і Народного союзу "Наша Україна". Ю. Шухевич виступив із вкрай критичною оцінкою нинішнього рівня впливу націоналістичних сил і запропонував створити нову політичну організацію, яка б об'єднала основні націонал-патріотичні сили.

КУН (Конгрес українських націоналістів) — права, помірно-радикальна націоналістична партія. Її політична платформа ґрунтується на ідеології домінування української нації, в той же час допускає гарантії розвитку національних меншостей, але тільки при безумовній їхній лояльності до української державності. КУН виступає за нейтралітет України.

Заснована в 1992 р., поєднувала помірних націоналістів, що орієнтувалися на традиції Організації українських націоналістів (бандерівців). Має відділення у всіх областях України. Заявлена кількість членів КУН — більше 10 тис. осіб. Видає газети "Шлях перемоги" і "Гроно".

Помірність КУНу багато в чому обумовлена тісними зв'язками з українськими націоналістичними організаціями Північної Америки і Європи (які надають матеріальну й фінансову допомогу, у тому числі супутнім освітнім і культурним громадським організаціям), а також з відносно меншою популярністю серед молоді.

З 2004 р. входила в Блок Віктора Ющенко. Піком впливу на українську політику стало призначення лідера КУН Олексія Івченка головою НАК "Нафтогаз України" в 2005 р. (багато в чому через зухвале й недипломатичне поведіння О. Івченка на переговорах з "Газпромом" ускладнилися газові відносини Росії і України, що в тому числі привело до економічного конфлікту в січні 2006 р.).

В останні роки КУН активно шукає шляхи об'єднання з іншими націоналістичними силами — УНА, "Свобода", Українською республіканською партією. Збереглися союзницькі зв'язки з партією "Реформи й Порядок", що входить у Блок Юлії Тимошенко. КУН має сильний вплив на місцеві органи влади в Львівській і Сумській областях. Останнім часом радикалізм КУН в основному зводиться до голосних заяв на регіональному рівні. Лідер КУН — Олексій Івченко.

Громадянська партія "Пора". Спочатку це був радикальний молодіжний рух, створений під президентські вибори 2004 р. Протягом виборчої кампанії члени "Пори" проводили акції громадянської непокорі і стали однією з основних рушійних сил Майдану в Києві й наметових містечках в багатьох містах країни (насамперед, її західної частини), блокували органи державної влади.

Станом на 2009 р. "Пора" мала представництво в органах місцевого самоврядування декількох західноукраїнських областей. Її функціонери регулярно виступали із ініціативами бойкотування виборів до Верховної Ради (першою з такою ініціативою виступила фракція "Пори" у Львівській обласній раді), формальним приводом для цього вважали недосконалість виборчої системи, яка нібито приводить до маніпуляцій і фальсифікації волевиявлення громадян. Крім того, окремі представники цієї політичної сили пропонують розпустити парламент щорічно.

Частина членів "Пори", розчарованих своїми керівниками, перейшли в інші радикальні організації — зокрема, у рух "Патріот України".

"Русская община Крыма" ("Російська громада Криму") — впливова радикальна проросійська громадська організація. Виникла в 1993 р., легалізувалася в 1994 р. В 2003 р. об'єдналася з іншою впливовою громадською організацією "Русское движение Крыма", після чого отримує

позитивні для себе результати на виборах 2006 року: у блоці з "Партією регіонів" вони одержують більшість у кримському парламенті, а два її представники стають народними депутатами України.

Ідеологічно виступає за "відновлення політичних, економічних, культурних зв'язків з Росією і збереження російської ідентичності населення Криму". Але де-факто мова йде про приєднання Криму до Російської Федерації.

"Російська громада Криму" має супутні організації — "Російський молодіжний центр Криму" (РМЦК), дитячу дружину "Організація російських юних розвідників" (ОРЮР), Раду ветеранів війни й праці. Організація надає членство прихильникам різних політичних партій, згідних з її основними цілями — відповідно, у неї входять представники кримських філій Партії регіонів, Комуністичної партії України, Прогресивно-соціалістичної партії України. Однак більша частина членів "Російської громади Криму" входять в "Русский блок" (див. партія "Русский блок").

Має філії в більшості міст кримського півострова. Видає газети "Российский мир", "Улица Московская". Офіційний сайт: <http://www.ruscrimea.ru/>. Використовує російську символіку. Лідер організації — Сергій Цеков.

"Русский блок" — проросійська радикальна партія (пов'язана з "Російською громадою Криму"). Виникла наприкінці 1990-х рр. спочатку як "Русское движение Украины", потім перетворилася в партію "За Русь единую" і в 2002 р. одержала нинішню назву. Своєю головною метою бачить створення міждержавного союзу України, Росії й Білорусії. Одним із завдань ставить "протистояти галицькому націонал-екстремізму".

Активна у Східній і Південній Україні, найбільший вплив має в Криму. Разом з Партією регіонів має більшість в кримському парламенті. Співробітничає із кримським відділенням ПСПУ. Офіційний сайт: <http://www.rblok.org.ua/>

Проводила антиукраїнські й антинатовські акції, у тому числі блокування військових частин, щоб запобігти навчанням під егідою НАТО.

"Прогресивна соціалістична партія України" (ПСПУ) — радикальна партія лівого спрямування. Виникла в результаті розколу в Соціалістичній партії України (лідер О. Мороз). Ідеологія побудована на антизахідних гаслах, виступає проти співробітництва з НАТО і МВФ. Відстоює необхідність союзу України, Росії і Білорусії.

Найбільш впливове політичне представництво має в кримському парламенті. В 2005–2006 рр. активно проводила антинатовські акції, аж до спроб захоплення військової техніки. Відповідно до соціологічного опитування Центра ім. Разумкова, у березні 2009 р. 1,6% респондентів збиралися голосувати за ПСПУ (прохідний бар'єр у парламент 3%). За інформацією ЗМІ партія фінансувалася російським бізнесменом

(пов'язаним із криміналом) Максимом Курочкіним з метою просування своїх комерційних інтересів в Україні (убитий в 2007 р).

Випускає газету "Народна опозиція" (раніше "Досвітні вогні").
Офіційний сайт: <http://www.vitrenko.org/> Лідер ПСПУ — Наталя Вітренко.

4. Протидія екстремізму і радикалізму в Україні (законодавство, структури)

До 2007 р. правоохоронні органи офіційно не визнавали всередині українського суспільства наявність такої проблеми як екстремізм. Наявні ж ексцеси — напади на іноземців, зіткнення із правоохоронними органами кваліфікувалися як кримінальні злочини — хуліганство, порушення громадського порядку, нанесення важких тілесних ушкоджень, вбивство. До речі, за допомогою цих обвинувачень на початку 2000-х рр. були затримані лідери найбільших расистських угруповань Києва, тим самим істотно загальмувався розвиток скінхедського руху в столиці.

Екстремізм, що приходив з іноземних держав (російський радикалізм або ісламський фундаменталізм), правоохоронці розглядали крізь призму понять "тероризм", "диверсійна і підривна діяльність", "зазіхання на територіальну цілісність і конституційний лад". Лише в травні 2007 р. Міністерство внутрішніх справ уперше заявило про погрози поширення расизму і ксенофобії.

Наступним етапом стало створення відповідних оргструктур у спецслужбах. У листопаді 2007 р. указом Президента України в СБУ створений підрозділ, що займається розслідуваннями фактів розпалення расової і національної ворожнечі. Із січня 2008 р. у МВС створене Управління моніторингу дотримання прав людини в органах внутрішніх справ (в сферу його компетенції входить і відстеження й вироблення пропозицій щодо заходів протидії екстремізму). Між МВС і СБУ є своєрідний розподіл праці: якщо при розслідуванні вбивства співробітниками міліції є підстави підозрювати, наприклад, расові мотиви, то справа передається в СБУ.

Про готовність до силового протистояння з екстремізмом і бачення українськими "силовиками" варіантів такого протистояння може свідчити проведення командно-штабних навчань "Херсонська криза" у травні 2009 р. Їхня легенда була наступна: екстремісти-радикали намагаються дезорганізувати життя на півдні України. Для цього вони намагаються захопити військову частину, вертольоти, морські катери, провести диверсії на життєво важливих об'єктах Херсонської області (зокрема, умовний підпал цистерни з отруйними речовинами в Херсонському морському торговельному порту). При цьому вони активно поширюють слухи про нездатність місцевої влади контролювати ситуацію, нагнітають панічні настрої серед населення й підбивають його до деструктивних дій. В самих

навчаннях взяли участь підрозділи Збройних Сил, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства надзвичайних ситуацій та охорони навколишнього середовища, Прикордонної служби, органи місцевого самоврядування. Звертає на себе увагу, що навчання сприймалися як частина територіальної оборони, а керував ними командуючий Південного оперативного командування ВСУ генерал-лейтенант Петро Литвин. Екстраполоючи на реальність виходить, що під екстремістами-радикалами розглядаються проросійські організації, які будуть використовувати допомогу російських спецслужб (як варіант із проросійської невизнаної республіки Придністров'я). З іншого боку, є підстави припускати, що сценарії українських навчань усе ще ґрунтуються на "радянських підходах" боротьби із зовнішньому ворогом.

На шляху ефективної протидії екстремізму стоїть недосконалість українського законодавства, у якому не окреслене поняття і відповідальність за "екстремізм" і "радикалізм". Тому найчастіше для покарання радикалів використовуються наступні статті "Кримінального кодексу України":

– 296 ст.: хуліганство, що припускає адміністративний штраф або позбавлення волі від 6 місяців до 7 років;

– 125 ст.: навмисні легкі тілесні ушкодження, припускає виправні роботи або позбавлення волі до 8 років;

– 115 і 121 ст.: убивство, позбавлення волі від до 10 до 15 років або довічний вирок.

Лише стаття 161-а передбачає покарання за приниження й розпалення расової ворожнечі, що припускає при наявності обтяжуючих обставин (дії привели до загибелі людини або інших тяжких наслідків) позбавлення волі від 2 до 5 років. Інакше кажучи, виходить, що ініціатори й організатори екстремістських акцій несуть свідомо меншу відповідальність, чим звичайні виконавці.

На рівні парламенту ряд депутатів, що представляють різні політичні сили, демонструють розуміння необхідності внести відповідні зміни в законодавство. Неодноразово розроблялися відповідні законопроекти. Можна згадати проекти запропоновані в 2008 р. Г. Москалем (фракція "Наша Україна — Народна самооборона", генерал-лейтенант міліції) і Г. Герман (фракція "Партії регіонів", журналіст). Навіть була спроба об'єднати в один законопроект обидва документи, хоча їхні автори належали до конфліктуючих політичних сил. Відповідно до законопроектів, пропонувалося посилення як адміністративної (збільшення суми штрафів, в тому числі за вживання лайок — "нігер", "москаль", "жид", "арабська свиня"), так і кримінальної відповідальності (збільшення строків за напад за расовими і іншими мотивами, істотне збільшення строків за повторне подібне правопорушення) за прояв расизму, ксенофобії, антисемітизму, розпалення політичної, національної, ідеологічної, релігійної ворожнечі.

Однак дані законопроекти були відхилені (один навіть не дійшов до сесійного залу, а другий за підсумками розгляду відхилений в першому читанні). При цьому це відбулося відповідно до рекомендацій як державних експертів (Головне експертне управління Верховної Ради), так і експертів аналітичних і інших громадських організацій. Їхні аргументи полягають в тому, що немає чітких визначень порушень "расизм", "ксенофобія" і т.д., що, у свою чергу, приведе до нечіткості їхнього застосування правоохоронними органами. Крім того, експерти посилаються на заяви правоохоронців про те, що дані явища широко не поширені в українському суспільстві, відповідно, немає потреби в їхній криміналізації.

Необхідно також відзначити, що основна причина неприйняття законопроектів лежить у політичній площині — у правлячих партіях було побоювання, що більш жорстке законодавство може стати інструментом репресій та політичної боротьби.

Підсумовуючи, можна сказати, що екстремізм в сучасній Україні перебуває ще в зародковому стані. Правоохоронним органам відносно легко вдається його контролювати. В той же час, має місце явна тенденція до зростання радикалістських настроїв. Головний ризик сьогодні складається в проведенні недружніх акцій з боку третіх держав під виглядом місцевого екстремізму. Нарешті, хотілося б сказати, що нездатність українських правлячих еліт знизити гостроту політичної боротьби між собою приносить українському суспільству більше шкоди, ніж усі екстремістські і радикальні організації разом узяті.

Стаття здана до друку 7.07.2009

¹ Вадим Васютинський: масштабних акцій протесту в Україні не відбудеться// Вголос, 29.01.2009.

² Див. Кобзін Д., Черноусов А. Нетолерантна діяльність та організації в Україні. Результати соціологічного дослідження. — Харків, ХІСД. — 2008; Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства. — Результати соціологічного дослідження (Кобзін Д., Шейко Р., Мартиненко О., Белоусов Ю.). — Харків, ХІСД. — 2008; Расизм і ксенофобія в Україні: реальність та вигадки. / Харківська правозахисна група — Харків: Права людини, 2009.

³ Див. Кобзін Д., Черноусов А. Нетолерантна діяльність та організації в Україні. Результати соціологічного дослідження. — Харків, ХІСД. — 2008.

⁴ Эмирусейнов Р. Национальная автономия не оправдает надежд нашего народа// Виляят Крым, 19.03.2008.

⁵ Исламская идентичность в Украине. — Киев, 2006. — С. 65.

⁶ Самар В. Дело о "джихаде слова" // Зеркало недели. 5-11.04.2008.

⁷ Вадим Васютинський: масштабних акцій протесту в Україні не відбудеться// Вголос, 29.01.2009.

⁸ Княжанский В. Радикализм растёт // День, 3.02.2009.